

تحلیل مفهوم مسئولیت اجتماعی با رویکرد اسلامی (با تأکید بر دیدگاه‌های آیت الله مصباح یزدی)

sharaf@qabas.net

ali_hosseini@rihu.ac.ir

Ibrahimi@rihu.ac.ir

سیدحسین شرف‌الدین / دانشیار گروه جامعه‌شناسی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

سیدعلی حسینی‌زاده / دانشیار گروه تعلیم و تربیت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

ایمان ابراهیمی / دکترای فلسفه تعلیم و تربیت پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

دریافت: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵ - پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۲۵

چکیده

مسئولیت‌پذیری اجتماعی، پایه اخلاق اجتماعی است و از عناصر اساسی فرهنگ بومی ما، سرمایه اصلی جریان انقلاب اسلامی و از مفاهیم مهم برنامه توسعه پایدار جهانی و به معنای تعهد درونی و اخلاقی در مقابل جامعه و دیگران است. در این نوشتار با روش توصیفی-تحلیلی و قیاسی به بررسی مفهوم مسئولیت اجتماعی از نگاه اسلامی و ابعاد و ویژگی‌های آن پرداخته شده و به پرسش‌های اساسی درباره ماهیت و خاستگاه مسئولیت اجتماعی، گونه‌شناسی و نحوه اعتبار این مفهوم، نحوه صدق بر مصادیق، ارکان و ساخت مفهومی و نهایتاً ارتباط آن با مفاهیم نزدیک، پاسخ داده شده است. چنانکه از تحلیل این مفهوم با استفاده از امکانات فلسفه و معارف اسلامی و با تکیه بر آرای یکی از متفکران برجسته معاصر در این حوزه به دست می‌آید، مفهوم مسئولیت اجتماعی در رویکرد اسلامی، نه صرفاً یک قرارداد اجتماعی و حقوقی، بلکه مفهومی اخلاقی مبتنی بر حقایق و مبادی توحیدی و از سنخ معقولات ثانی فلسفی است که با در نظر گرفتن رابطه سبب و مسببی بین افعال اختیاری انسان و اهداف صحیح جامعه انسانی، با معیار فطرت و شریعت، انتزاع شده است و در امتداد مسئولیت انسان در برابر خدا و خویشتن، دامنه وسیعی در همه حوزه‌های زندگی اجتماعی با اولویت‌های خاص خود دارد و حد نصاب آن به عنوان یک ارزش اخلاقی، قصد رضای الهی است. همچنین این مفهوم، مفهومی جامع است که رابطه آن با حقوق اجتماعی رابطه تضایف، و نیکوکاری وجه ایجاد آن است.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت اجتماعی، تحلیل مفهومی، مفاهیم اسلامی، آیت‌الله مصباح یزدی.

«مفاهیم»، نخستین واحدهای تشکیل دهنده علم هستند و جهان دانش با مفاهیم بنا شده است. تحلیل مفاهیم بنیادین، نقشی اساسی در شفافیت گزاره‌های علمی در هر حوزه دانشی دارد و لذا از دیرباز، سنت علمی بر این بوده است که فیلسوفان هر دانش، این مفاهیم را به‌مثابه مبادی تصویری، در بخش مدخل و ابتدای ورود به منابع علمی بررسی می‌کردند. مسئولیت، اساس تصمیم‌های اخلاقی و توجهات نهایی برای چیزهایی است که خوب یا بد انگاشته می‌شوند (بیرهوف، ۱۳۸۷، ص ۲۶۶)؛ بنابراین در زندگی پر مفهوم امروز تأثیری ویژه دارد. پایه اخلاق اجتماعی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی است (واینر، ۲۰۰۱، به نقل از یزدان‌پناه ۱۳۹۳). زندگی اجتماعی انسان، همواره با احساس و درخواست تعهد و مسئولیت همراه بوده است (براتعلی پور، ۱۳۸۹) این مفهوم، از مفاهیم انسانی و از خصلت‌های ذاتی بشر است که نیازهای اولیه و اساسی وی را تأمین می‌کند. لذا به‌نظر می‌رسد که معیارهای اخلاقی اولیه مسئولیت، یکی از مختصات جهانی جوامع بشر باشد؛ اما این معیارها تفاوت‌هایی نیز با یکدیگر دارند که می‌توان از آنها به الگوهای متفاوت مسئولیت اجتماعی تعبیر کرد (واینر، همان). درباره اهمیت خاص این مفهوم برای ما در دوره کنونی باید گفت: از سویی، این مفهوم از عناصر اساسی فرهنگ ملی ما (کوربن ۱۳۶۳، ص ۱۳۴؛ عالم زاده نوری ۱۳۹۶، ص ۴۹) و سرمایه اصلی انقلاب اسلامی و شرط تداوم آن است؛ و از سوی دیگر، اهداف توسعه جهانی پایدار (Sustainable Development Goals (SDGs)) به‌جد در حال پیگیری است تا از طریق برنامه «آموزش مسئولیت اجتماعی» (Education for social responsibility) به مفهوم خود، ارزش‌های نظام پشتیبان خویش را در سراسر جهان فراگیر کند. همچنین به‌طور کلی، مفهوم مسئولیت اجتماعی با بسیاری از حرفه‌ها ارتباط نزدیک دارد (کلی، ۲۰۰۸، ص ۵۱).

بنابراین، همواره یکی از اهداف تربیت اجتماعی، پرورش مسئولیت‌پذیری اجتماعی بوده است (ر.ک: اسکایرو، ۱۳۹۳، ص ۱۰۱ - ۱۴۷) و باید مانند سایر اهداف، به‌خوبی تحلیل و روشن شود تا بتوان بر اساس آن، برنامه تربیتی طراحی نمود. مسئولیت اجتماعی چیست و مفهوم آن از چه نوع مفاهیمی است؟ آیا مسئولیت اجتماعی صرفاً اعتباری و وابسته به قرارداد اجتماعی است یا حاکی از واقعیت و حقیقت است؟ نحوه انتزاع مفهوم مسئولیت اجتماعی چگونه است؟ ارکان آن کدامند و خاستگاه آن چیست؟ ساخت درونی این مفهوم چگونه است و چه عناصری در این مفهوم دخیل‌اند؟ آیا انگیزه اخلاقی در آن دخالت دارد؟ با مفاهیم نزدیک چه ارتباطی دارد؟ و چگونه بر مصادیقش تطبیق می‌کند؟ در این نوشتار، با روش توصیفی-تحلیلی و قیاسی و با تکیه بر دیدگاه‌های معرفتی و فلسفی آیت‌الله مصباح یزدی، مفهوم مسئولیت اجتماعی از نگاه اسلامی واکاوی و عناصر اصلی تشکیل دهنده آن بیان گردیده و به پرسش‌های یادشده پاسخ داده شده است. همچنین از آنجا که برای درک دقیق یک مفهوم لازم است آن را با برخی مفاهیم مرتبط مقایسه و تمایز میان آنها را روشن نمود، نسبت مفهوم مسئولیت اجتماعی با برخی مفاهیم مرتبط بررسی شده است.

۱. ادبیات و پیشینه مفهوم مسئولیت اجتماعی

در جامعه‌شناسی، مفهوم بی‌تفاوتی اجتماعی (Social Apathy)، به‌معنای علاقه اندک یا عدم تعلق در حیات

اجتماعی آدمیان (گیدنز، ۱۹۹۲، ص ۱۸۵) را در مقابل مفهوم نوع دوستی (altruism) یا مشارکت (participation) و درگیری (involvement) (مسعودنیا، ۱۳۸۰، ص ۱۵۲-۱۶۵) قرار می دهند. در این حوزه، موضوع پرورش اجتماعی، تحت عنوان اجتماعی شدن، نقش پذیری یا جامعه پذیری و درونی کردن کنترل، مورد توجه است. در همین راستا، «آنومی» (anomy) یا بی هنجاری، یکی از اصطلاحات مهم جامعه شناسی دورکیم است که به فقدان هنجارهای راهنمای تعامل اجتماعی نزد یک شخص یا گروه اطلاق می شود. این مفهوم، رابطه میان تجربه و رفتار فردی و ساختار اجتماعی را روشن می کند (ر.ک. ادگار و سجویک ۱۳۸۷، ص ۷۲). برخی نیز معتقدند که بین مسئولیت اجتماعی و خودمراقبتی، ارتباط بسیار نزدیکی وجود دارد و این مفهوم، همچنین با مفاهیمی چون انسان دوستی، حقوق بشر، عدالت اجتماعی و مشارکت اجتماعی رابطه دارد (کلی ۲۰۰۸، ص ۳۵). به طور کلی، در ادبیات علوم اجتماعی، اخلاق به عنوان مرکز و نقطه ثقل نظام اجتماعی، همواره مورد توجه جامعه شناسان در دوران کلاسیک و پس از آن بوده و مجموع تأملات و بررسی های انجام شده در این حوزه، منجر به شکل گیری هویت مستقل این مطالعات تحت عنوان «جامعه شناسی اخلاق» شده است (حاجیان، ۱۳۹۳، ص ۹).

درباره ماهیت احساس مسئولیت اجتماعی و پاسخ به پرسش های ذیل تحقیقاتی صورت گرفته است: اصولاً افراد چرا به یکدیگر کمک می کنند و آیا الزامی به کمک کردن دارند؟ در این صورت، این الزام یا انگیزه قطعی از چه جنس و مفهوم و بر چه مبنایی است؟ علاوه بر بررسی فلسفی ماهیت مسئولیت اجتماعی که در حوزه های مختلف دانشی انجام شده، تحلیل ها و تبیین های گوناگونی درباره چگونگی تحقق احساس مسئولیت اجتماعی و شرایط وقوع و روش پرورش رفتار مسئولانه صورت گرفته است. در سال ۱۹۶۴م مورد بسیار مشهور «کتی جنویس»، الهام بخش یک زوج روان شناس اجتماعی، *ان داری و بیب لاتی* بود که به دلیل سال ها مطالعه درباره «مداخله ناظر» مشهور شدند. نتیجه تکمیلی این کار، الگوی تصمیم گیری رفتار جامعه یار و بعداً نظریه تأثیر اجتماعی (Social Impact) بود و تحقیقات وابسته به آن، مفاهیمی چون لوث شدن مسئولیت اجتماعی (Dittusion of Responsibility) و غفلت جمعی (Ploralistic Ignorance) را متولد ساخت (استک، بانک و گاتر ۱۳۹۱، ص ۱۰۰-۱۰۱). برخی دانش ها، همچون روان شناسی، به اوضاع و احوالی توجه دارند که در آن بیشترین احتمال ابراز رفتار نوع دوستانه وجود دارد. از همین رو، در کتب جدید روان شناسی اجتماعی، همچون کتاب **روان شناسی اجتماعی** ارونسون، و کتاب دیوید مایرز، فصلی به «رفتار یاریگری» اختصاص داده شده است که به مفاهیمی چون رفتار جامعه گرا (همان، ص ۱۰۰)، کمک (helping) و نوع دوستی (Altruism) می پردازد. البته پژوهشگران، در این علوم گاه وارد حوزه فلسفه و مفاهیم مرتبط در این حوزه شده اند؛ اما تمرکز اصلی آنها بر مطالعه و توضیح رفتار مسئولانه بوده است. نظریه های کمک کوشیده اند تا تبیین کنند که چرا و تحت چه شرایطی مردم به یکدیگر کمک خواهند کرد (همان). برای نمونه، کتاب **زمینه روان شناسی هیلگارد** که نوع دوستی را به «رفتاری که قصد آن کمک به دیگران است، حتی وقتی هیچ گونه نفعی عاید شخص نشود یا انتظار نفعی نرود» تعریف کرده است بیان

می‌دارد که بیشتر تحقیقات به این مسئله پرداخته‌اند که چرا مردم دست به رفتار نوع‌دوستانه می‌زنند (اتکینسون و دیگران ۱۳۸۵، ص ۶۴۰-۶۴۱). این کتاب دیدگاه‌های متنوعی را در این زمینه مطرح کرده است. توضیح و تبیین رفتار نیکوکارانه، در جامعه‌شناسی نیز رویکردهای گوناگونی به خود گرفته است و مثلاً رویکرد جامعه‌پذیری بر «پیوند اجتماعی» تأکید دارد.

امروزه مسئولیت اجتماعی به‌مثابه یک مسئله اجتماعی، از نگرش اخلاقی-فلسفی به نگرشی مدیریتی تبدیل شده است (حیدری، ۱۳۹۳، ص ۱۸) و در همین راستا، در علم سازمان و مدیریت، بخشی از مقوله اخلاق کار محسوب و از آن به «اخلاقیات فراسازمانی» یاد می‌شود (طبرسا و رضائیان، ۱۳۹۰، ص ۸۳-۱۰۲). از این رو تعاریف مفهومی رایج از مسئولیت اجتماعی، در عین اختلاف نظر، غالباً ناظر به حوزه کسب‌وکار و به‌ویژه مسئولیت اجتماعی سازمان‌ها و شرکت‌ها (Corporate Social Responsibility (CSR) است؛ در همین سلسله، **فرهنگ کمبریج** (۲۰۱۸) مسئولیت اجتماعی را به «رفتار تولید محصولات و ارائه خدمات، به‌گونه‌ای که برای جامعه و محیط زیست آسیب‌زا نباشد» و **دائرةالمعارف/اینوستوپیدیا** (۲۰۱۸) به «ایده لزوم ایجاد تعادل در کسب‌وکار بین فعالیت‌های سودآور با فعالیت‌هایی به نفع جامعه» تعریف کرده‌اند.

اخلاق اجتماعی و مسئولیت‌های اجتماعی جزو موضوعات محوری حوزه اخلاق اسلامی است که تصویر ارزش و جایگاه آن در نظام فکری و ارزشی اسلام، در کنار بیان و تحلیل مصادیق و پیامدهای متنوع آن، حوزه بسیار گسترده‌ای از احادیث شیعه (برای نمونه، ر.ک. برقی ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۲۵۵) و سنی (برای نمونه، ر.ک. ابن حنبل ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۴۶) را دربرگرفته است و به‌تبع آن وارد مباحث تفسیری (برای نمونه، ر.ک. عیاشی ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۲۶۷)، اخلاقی (ر.ک. غزالی ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۷۹۳-۷۹۹) و عرفانی (ر.ک. قیصری ۱۴۱۲ق، ص ۶۱۵) نیز شده یا این حوزه‌ها را متأثر کرده است و در زبان و ادبیات آنان، اعم از فارسی (ر.ک. سعدی ۱۳۷۵ق، ص ۲۴۱-۲۴۴؛ و سایر آثار، همچون مثنوی مولوی و دیوان پروین اعتصامی که سرشار از مباحث و مسئولیت‌های اجتماعی است) و عربی، بازتاب گسترده‌ای یافته است.

در این میان، برخی اندیشمندان اسلامی به بررسی و تحلیل مفهوم مسئولیت اجتماعی همت گماشته‌اند. از برجسته‌ترین این افراد، مرحوم شهید مطهری است که در کتب متعددی به این موضوع پرداخته است. ایشان در کتاب **تعلیم و تربیت در اسلام**، بحث «محبت»، «توسعه خودی»، «انسان دوستی»، «وجدان عمومی» و «احسان به کافر»، در کتاب **انسان کامل** (مطهری ۱۳۹۲، ج ۲۳، ص ۲۹۰) بحث‌های «دعوت قرآن به احسان و ایثار»، «عواطف انسانی در غرب»، «شکالات مکتب محبت» و «خدمت به خلق، مقدمه ایمان»، و در مجموعه **آشنایی با قرآن**، در تفسیر سوره بقره به مباحثی چون «فلسفه انفاق» (همان، ج ۲۶، ص ۱۲۴-۱۲۶) و در مقاله «عدالت از نظر علی (ع)» به فلسفه اجتماعی عدالت پرداخته (همان، ج ۲۵، ص ۲۲۴-۲۳۰) است. ایشان در کتاب تکامل اجتماعی انسان، به تحلیل ریشه اخلاق اجتماعی می‌پردازند و ابتدا نظریه *راسل* با عنوان «منافع فردی» را - که اخلاق اجتماعی را نوعی قرارداد اجتماعی می‌داند

- مردود می‌شمرد، و در مقابل زورمندان ناکارآمد و با شعار انسان دوستی صاحب آن در تنافی می‌داند. «الغای مالکیت فردی»، نظریهٔ مارکسیسم و با صرف نظر از وجدان و معنویت است. مطهری آن را نیز به دلیل عدم محاسبهٔ صحیح مواهب جامعهٔ بشری و عدم امکان بی‌نیازی از معنویت در گذشت‌ها و فداکاری‌ها ناتمام می‌شمارد. آن گاه به معنای «ارزش»‌های معنوی می‌پردازد و پس از بیان نظر ماتریالیستی مارکسیست‌ها که به فاسد نشدن به‌وسیلهٔ مالکیت اکتفا می‌کنند، به مکتب انسانیت که بانیان آن (مثل سارتر) از طرفی مادی مسلک‌اند و از طرفی می‌خواهند مکتب خود را بر ارزش‌های معنوی بنا کنند، توجه می‌نماید و طرح مفهوم «مسئولیت» هر فرد در جهان در قبال خود و دیگران از سوی آنان را با سؤال دربارهٔ اینکه این مسئولیت چیست و در برابر کیست، به چالش می‌کشد؛ و آن گاه معنویت متکی به وجدان را مطرح می‌کند که آن را تا حدی درست، اما برای فداکاری و جانبازی ناکافی می‌داند. در نهایت، ایشان هر مکتب را نیازمند ارزش‌های معنوی فرامادی و مقدس و شایستهٔ فداکاری می‌داند و اسلام را از این جهت که برای تمام موجودات عالم در نظام تسخیری وظیفه و مسئولیتی قائل است، شایستهٔ دزدن از مسئولیت انسان در این دریای مسئولیت‌ها می‌داند و معتقد است که چنین ایده‌های بارزشی، صرفاً بر اساس شرکت انسان‌ها در منافع مشترک یا بدون اعتقاد به حکیمانه بودن خلقت و بدون اعتقاد به خدای حکیم، قابل تولید نیست (مطهری، ۱۳۶۷، ص ۹۷-۱۱۰). ایشان در کتاب یادشده، به همین مقدار بسنده می‌کند و ارزش معنوی مذکور را تشریح نمی‌نماید. این مهم، در کتاب *فلسفهٔ اخلاق* از قلم ایشان صادر شده است. در آنجا نظریات مختلف «محبت»، «وجدان»، «زیبایی»، «عقل و اراده»، «تفع طلبی دوران‌دیشانه» و «تکامل اجتماعی» را بیان و نقد می‌کند؛ آن گاه نظریهٔ «پرستش» را به‌عنوان نظریهٔ برتر و نظریهٔ اسلام بیان نموده، محور اخلاق اجتماعی اسلامی را کرامت نفس انسانی بیان می‌کند. مکمل بحث فوق مطالبی است که در کتاب *فطرت* به آن پرداخته شده است. ایشان در این کتاب، پس از نقد و بررسی دیدگاه‌ها و نظریات منکرین فطری بودن دین، همچون «از خودیگانگی» *فوریباخ*، «جهل» *آگوست کنت*، «ضعف و ترس» *راسل*، «تسکین طبقهٔ محروم» مارکسیسم و «خود اجتماعی» *دورکیم*، نظریهٔ فطرت را به‌مثابهٔ زمینه‌ساز پذیرش دین وحیانی بیان می‌کند.

مایکل کوک (Michael Cook)، پژوهشگر غیرمسلمانی است که پس از آگاه شدن از دو واقعهٔ زشت و ننگین تجاوز در آمریکا و در پی این توجه که: «آدمی نمی‌تواند فقط در کناری بایستد و ببیند زنی در منظر عام مورد تجاوز قرار می‌گیرد. ما احساس می‌کنیم به‌نوعی وظیفه داریم علاوه بر آنکه خود باید به شایستگی رفتار کنیم، دیگران را نیز از ارتکاب کارهای ناشایست نسبت به هموعان خود بازداریم» (کوک ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۱۷)، به این دیدگاه می‌رسد که: «ما نامی برای این وظیفه نداریم. هنوز به تدوین کلی مواردی که باید آن را به کار ببریم و شرایطی که از انجام آن معافیم، نپرداخته‌ایم. بحث‌های حقوق دانان و فیلسوفان ما مهجورتر از آن است که به‌عنوان فرهنگ ما به-تفصیل توصیف شود. اسلام، برعکس، نام و تعالیمی ویژه برای چنین وظیفهٔ اخلاقی گسترده‌ای دارد» (همان، ص ۱۸-۱۹). بر این اساس، او به پژوهشی گسترده دست زده و حاصل کارش را در کتابی با نام *امر به معروف و نهی از منکر در اندیشهٔ اسلامی* منتشر کرده است. او در مقام مورخ جامعه‌شناس مایل بوده است که بدانند این

سنت خردمندانه در جامعه‌ای که از آن نشئت گرفته و با آن ارتباط داشته، در زندگی مردم آن جامعه چه تحولی ایجاد کرده است. این کتاب، در رویکرد خود جامع‌ترین کتابی است که تا کنون در این زمینه نوشته شده است؛ گرچه ممکن است با نگاه انتقادی به عمق مطالب و برداشت‌های او، با برخی ضعف‌های تحلیلی مواجه شویم.

از کارهای قابل تأمل در تحلیل مفهوم مسئولیت اجتماعی، بررسی شیوه‌های تربیت کودکان مسئولیت‌پذیر از منظر قرآن و روایات، پایان‌نامه خانم ملیحه حاج‌ملک به راهنمایی دکتر سعید بهشتی است که با روش توصیفی-تحلیلی به بحث درباره مفهوم مسئولیت اجتماعی و روش‌های تربیتی آن در متون اسلامی پرداخته است. نویسنده معتقد است که مسئولیت، ریشه در فطرت و وجدان آدمی دارد و سایه‌روشنی از آن به صورت کلی در ضمیر و باطن انسان نهاده شده و از باورهای وجدان و عقل آدمی است. انسانی که تحت تأثیر تربیت‌های قرآنی قرار دارد، مسئولیت‌های خویش را می‌شناسد و مسئولیت‌پذیر است. این انسان به مدد قوه تمیز و تشخیص و وجدان آگاه خود، حریم حقوق را رعایت کرده، و نسبت به همگان احساس تعهد و مسئولیت می‌کند و از هرگونه تجاوزگری و قانون-شکنی می‌پرهیزد. مسئولیت‌های انسانی از مسئولیت در برابر خداوند -که خاستگاه اصلی همه مسئولیت‌هاست- آغاز می‌گردد. انسان باید به قانون و دین خدا متعهد باشد و به احکام خرد و کلان الهی گردن نهد و از اوامر و نواهی دین فرمان برد. از دیگر مسئولیت‌های انسان، مسئولیت در برابر خویشتن، مسئولیت در برابر دیگران و مسئولیت در برابر طبیعت می‌باشد که به همه این موارد در قرآن کریم و روایات اشاره شده است.

از بررسی پیشینه ادبیات مسئولیت اجتماعی این نتیجه به دست می‌آید که مفهوم مسئولیت اجتماعی در حوزه‌های گوناگونی مورد توجه قرار گرفته است؛ اما کمتر آثاری به تحلیل این مفهوم پرداخته و ویژگی‌های آن و ارتباطش با سایر مفاهیم را مورد بحث قرار داده‌اند. در حوزه عام، بیشتر بررسی‌های جدید، در رشته مدیریت صورت گرفته‌اند و مربوط به ادبیات مسئولیت اجتماعی شرکتی هستند؛ اما آنچه مربوط به مسئولیت اجتماعی شخصی است، بیشتر در دانش‌هایی چون روان‌شناسی اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است. همچنین در حوزه خاص، یعنی مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، با وجود توجه آثار قدیم و جدید به موارد، مصادیق و روش‌های تربیت اخلاقی در این زمینه، آثاری که تحلیلی جامع و بسنده از این مفهوم ارائه کرده باشد، بسیار معدود است. تا کنون اثری به بررسی دیدگاه‌های آیت‌الله مصباح یزدی در این حوزه نپرداخته است.

۲. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر، از نوع کیفی است و با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و قیاسی و با تکیه بر نظریات معرفتی و فلسفی (به‌ویژه آرای معرفت‌شناختی) آیت‌الله مصباح یزدی انجام شده است. تحلیل مفهوم، فعالیتی است که در آن، مفاهیم، ویژگی‌های آنها و ارتباطشان با سایر مفاهیم روشن می‌شود (نوپونن، ۲۰۱۰، ص ۳۵). روش تحلیلی، با داشتن نقش مقدمی در دانش و شفاف‌سازی و حل مسائل علمی، از راه عینیت‌بخشی به برخی مفاهیم و قضایا و

رفع ابهامات در آنها به کار پژوهش یاری می‌رساند (ستاری، ۱۳۹۵، ص ۹۱-۱۱۵). فرایند تحلیل مفهومی، با پرسش از معنای یک مفهوم آغاز و تداوم می‌یابد؛ تاجایی که هیچ ابهام و آشفتگی معنایی در میان نباشد. به تعبیر دکارت، مفهوم واضح و متمایز، بی‌نیاز از تحلیل است و نیل به آن به معنای موفقیت در آزمون تحلیل مفهومی است. شرط موفقیت در این روش آن است که ساده‌انگارانه گمان نکنیم که مفهوم، واضح و متمایز است (فرامرزی قراملکی ۱۳۹۱، ص ۱۱۴). هدف تحلیل مفهوم، واضح‌سازی مفهوم مورد نظر است و بر اساس آن، ساختار، معنا و ویژگی‌های مفهوم برای استفاده در پژوهش‌های آینده، واضح و مشخص می‌شود (حیدری و همکاران ۱۳۹۳، ص ۴۹-۵۳). همچنین برای تعمیم و شمول موضوعات و احکام معرفت‌شناختی بر مفهوم مسئولیت اجتماعی، از روش قیاسی بهره برده‌ایم. قیاس، قسمی از فکر کردن است که اندیشه در آن، از کلی به جزئی سیر می‌کند (مطهری ۱۳۷۷، ۸۶-۸۷). در این زمینه در هر مورد، از دو قیاس اقتراعی حملی شکل اول (ر.ک. مظفر ۱۳۷۳، ص ۲۱۲-۲۲۶) استفاده شده و ابتدا موضوع و سپس احکام موضوعاتی چون معقولات ثانی فلسفی و مقولات تشکیکی بر مفهوم مسئولیت اجتماعی حمل و ویژگی‌هایی برای آن استنباط شده است.

۳. مفهوم مسئولیت اجتماعی

به‌طور کلی ارائه تعریف مشترکی از پدیده‌های اجتماعی دشوار است. مسئولیت اجتماعی نیز از این قاعده مستثنا نیست؛ لذا برخی صاحب‌نظران معتقدند که تعریفی واحد برای مسئولیت اجتماعی وجود ندارد (مانیتوبا ۲۰۰۴، ص ۱؛ به‌نقل از امیدوار ۱۳۹۲). آنچه از بررسی کتب لغت به‌دست می‌آید، این است که واژه مسئولیت به معنای موظف بودن یا متعهد بودن به انجام امری (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۳۴، ص ۴۴۷)، مصدر صناعی از سؤال، و حال و وصف کسی است که درباره امری که تبعات آن بر گردن اوست، مورد سؤال است و به‌صورت اخلاقی، بر التزام و پایبندی شخص به آنچه از او صادر می‌شود، اعم از قول و فعل، اطلاق می‌گردد و از جهت حقوقی، به التزام به اصلاح خطایی که به‌ضرر غیر انجام‌گرفته است برطبق قانون گفته می‌شود (مصطفی ۱۴۱۰ق، ص ۴۱۱). مسئولیت را برحسب آن چیزی که انسان نسبت به آن و در رابطه با آن مسئولیت دارد و باید تعهد داشته باشد، به مسئولیت الهی، فردی، خانوادگی، اجتماعی و مانند آن تقسیم کرده‌اند. بنابراین، مسئولیت اجتماعی، یعنی مسئولیت انسان در قبال جامعه‌ای (ر.ک. باتومور ۱۳۶۷ به نقل از مصباح یزدی، ۱۳۸۳، ص ۲۴؛ دوورژه ۱۳۶۶، به نقل از مصباح یزدی، همان، ص ۲۵) که در آن زندگی می‌کند. از این‌رو، فورڈ (Ford) مسئولیت‌پذیری اجتماعی را به پیروی از قوانین اجتماعی و برآورده ساختن انتظاراتی که جامعه از فرد دارد، تعریف کرده است. در تحلیل مفهوم مسئولیت اجتماعی، آن را نوعی احساس تعهد و پایبندی در قبال دیگران، تبعیت از قواعد و معیارهای اجتماعی، و درک قوانین جمعی دانسته‌اند (بدلی ۱۹۸۵؛ گلن ۱۹۸۸؛ کلمز و بین ۱۳۷۴؛ فورڈ ۱۹۸۵ به‌نقل از فتحی آزاد) و *ناتانیل* (۱۳۹۳، ص ۳۴-۳۵) آن را بیانگر پاسخ‌گو بودن در برابر انتخاب‌ها، ارزش‌ها و اعمالی دانسته است که انسان در زندگی اجتماعی به-

کار می‌برد. دنسبری و کاتر (۲۰۰۴) معتقدند که مسئولیت اجتماعی توانایی به‌کار بردن دانش و مهارت برای پیشرفت جامعه است. توجه و خدمت به جهانیان از ویژگی‌های افراد مسئول است که از نظر اجتماعی به‌خوبی رشد یافته‌اند (نقل از سبحانی‌نژاد و آب‌زینکی ۱۳۹۱، ص ۶۳). در همین زمینه، سبحانی‌نژاد (۱۳۹۰) معتقد است که مسئولیت‌پذیری اجتماعی، میزان تعهد و حس تعلق فرد را به سایر افراد جامعه نشان می‌دهد. این احساس تعهد یک ویژگی شخصیتی است و معمولاً به‌صورت رفتارهایی ثابت در مجموعه رفتارهای اجتماعی شخص خود را نمایان می‌سازد (همو، ۱۳۷۹، ص ۵). لذا گاف معتقد است، که فرد مسئول کسی است که عواقب رفتار خود را به‌عهده می‌گیرد؛ قابل اتکا و قابل اعتماد است و حس پایداری به جمع دارد (گاف ۱۹۵۲، ص ۷۴، به نقل از مرادی و ایمان، ۱۳۹۵). برخی نیز مسئولیت را به‌معنای توانایی پاسخ دادن، و در عرف عام به‌مفهوم تصمیم‌گیری‌های مناسب و مؤثر دانسته‌اند. پاسخ مناسب و مؤثر، پاسخی است که فرد را قادر می‌سازد تا به هدف‌هایی که موجب اعتمادبه‌نفس او می‌شوند، دست یابد یا به تقویت آنها پردازد. تصمیم‌گیری مناسب، با هنجارهای اجتماعی و انتظارات جامعه از فرد، چارچوب‌مند می‌گردد (حاج‌ملک، ۱۳۹۰). اخیراً صداقت و قصد و نیت‌های اخلاقی در نوع-دوستی، توجه محققان و پژوهشگران را به خود معطوف ساخته است (فرناندو ۲۰۰۷، ص ۶؛ ممری و دیگران ۲۰۰۵، ص ۳۹۹، به نقل از مرادی و ایمان، ۱۳۹۵).

از جمع‌بندی پژوهش‌های مفهومی می‌توان به این نتیجه رسید که مسئولیت‌پذیری اجتماعی، نوعی احساس تعهد و التزام درونی در مقابل جامعه و دیگران است که توأم با الزام اخلاقی در فرد و در جهت تعالی و رشد جامعه رخ می‌دهد. بنابراین می‌توان گفت، مسئولیت اجتماعی مجموعه‌ای از مهارت‌های اجتماعی است که طی فرایند یادگیری آموخته می‌شود و شخص در چهارچوب هنجارهای اجتماعی عرف و قوانین و مقررات دست به انتخابی می‌زند که موجب ایجاد روابط انسانی مثبت، افزایش تعاملات، موفقیت و رضایت خاطر می‌شود و این امر، همراه با حسن نیت صورت می‌پذیرد.

این مفهوم، در زمینه‌های گوناگون سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، زیست‌محیطی و غیره دامن گسترده است (امیدوار ۱۳۹۲، ص ۹). احساس مسئولیت اجتماعی، در مقابل دو مفهوم بی‌تفاوتی اجتماعی و احساس ضد اجتماعی قرار می‌گیرد که بسیار خطرناک‌اند و رابطه‌اش با اولی رابطهٔ ملکه و عدم ملکه، و با دومی رابطهٔ تضاد است. بی‌تفاوتی اجتماعی یعنی اینکه برای ما مهم نیست چه بر سر دیگران می‌آید. بی‌تفاوتی اجتماعی، از عناصر فرهنگ مدرن است که با تأکید بر ترجیحات شخصی و منافع فردگرایانه در زندگی شهری معاصر نمود یافته است (قاضی‌زاده و کیان‌پور، ۱۳۹۳، ص ۷۵). رفتار ضد اجتماعی یعنی رفتاری که به دیگران آسیب برساند یا برخلاف هنجارهای اجتماعی باشد. برخی اندیشمندان و جامعه‌شناسان ایرانی از وجود نوعی شرایط آتومیک یا ناسامان اجتماعی در کشور سخن گفته‌اند (چلبی ۱۳۸۵؛ ربیع‌پور ۱۳۷۸، به نقل از صداقتی فرد و محسنی، ۱۳۸۶، ص ۸۲-۱۱۰). چنانکه از تعاریف مسئولیت اجتماعی و نیز تحلیل منطقی مفهوم آن استفاده می‌شود، این مفهوم دارای دو بعد اساسی است: ۱. تعهد به خودداری از

آسیب‌رساندن به جامعه یا به حداقل رساندن آسیب‌های ناگزیر از فعالیت‌های خود؛ ۲. احساس همبستگی و تعهد نسبت به جامعه و خیرسانی به دیگران، که به نوع دوستی و نیکوکاری (به معنای گسترده آن) شناخته می‌شود.

نحوه اعتبار مفهوم مسئولیت اجتماعی

در مورد مفاهیم و قضایای ارزشی، دو نظر قابل تصور است: یکی اینکه آنها را در زمره اعتباریات اجتماعی و تابع نیازها و رغبت‌های تغییرپذیر مردم بشمریم و از این‌رو، آنها را از حوزه بحث‌های برهانی بیرون بدانیم؛ دوم اینکه خواست‌های والای انسانی را برخلاف امیال شخصی و گروهی، ثابت و تغییرناپذیر بشماریم. در توجیه صورت دوم، ممکن است مفاهیم بنیادین و اصول اخلاقی و حقوقی را از بدیهیات عقل عملی انگاشته، استدلال از مقدمات عقل نظری را برای آن روا ندانیم و این امری ناپذیرفتنی است؛ زیرا به تعدد عقل و انفکاک مدرکات آن می‌انجام؛ چنان‌که بدیهی بودن همه اصول اخلاقی و حقوقی نیز چنین است.

با آنکه هر عبارت اخلاقی یا حقوقی، مشتمل بر مفاهیمی از قبیل «خوب و بد»، و «باید و نباید» است که می‌توانند محمول قضیه‌ای را تشکیل دهند، مفاهیمی دیگر چون عدل، ظلم، امانت و خیانت نیز در آنها به کار می‌روند که می‌توانند در طرف موضوع قضیه قرار گیرند؛ اما این مفاهیم، از قبیل مفاهیم ماهوی نیستند و به اصطلاح مابازای عینی ندارند و از این‌رو به یک معنا مفاهیمی اعتباری‌اند. در واقع، همه این مفاهیم، مفاهیمی انتزاعی و به اصطلاح از معقولات ثانی فلسفی‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۵۰) که از حیثیات و جهات و نسبت‌های مفاهیم دیگر، همچون روابط عینی و حقیقی میان افعال انسانی و نتایج مترتب بر آنها انتزاع شده‌اند و و از این‌رو، اگرچه ذهنی‌اند و مابازای خارجی ندارند، منشأ انتزاع واقعی خارجی دارند. رابطه سبب و مسببی بین افعال اختیاری انسان و هدف‌های مطلوب، امری حقیقی و نفس‌الامری است و باید کشف شود و به وسیله انشا، اعتبار نمی‌گردد. لذا ملاک ارزش چنین مفاهیم و قضایایی، ضرورت بالقیاس الی المطلوب است و ملاک صدق و کذب، موافقت و مخالفت آنها با آن مصالح و روابط واقعی است (همان، ۱۳۷۸، ص ۲۵۵-۲۶۹ و ص ۲۰۲-۲۰۷ و ۱۳۹۱، ص ۱۹۳-۱۹۴). ضرورت بالقیاس، تنها مسیر توجیه هستی‌شناسانه و بازگشت‌کننده به هست‌ها در مفاهیم و قضایای ارزشی است.

در مفهوم مسئولیت اجتماعی نیز علاوه بر مفهوم اخلاقی مسئولیت - که انتزاعی است - مفهوم اجتماعی نیز چنین است و از مقایسه مفهوم مورد نظر در ارتباط بین افراد انسانی با جامعه خود انتزاع می‌گردد (همان، ۱۳۹۲، ص ۲۳-۲۹) آن‌گاه از ارتباط دو مفهوم یادشده (مسئولیت و اجتماعی) مفهوم جدیدی در مرتبه بالاتر انتزاع می‌شود. از آثار انتزاعی بودن این مفهوم آن است که راه را برای برداشت‌های گوناگون باز می‌کند. این مسئله، زمینه تحریف مفهوم از برخی مصادیق، و متمایل و معطوف ساختن آن به برخی دیگر از مصادیق را فراهم می‌سازد. لذا ممکن است عملی مانند قصاص یا جهاد، که متضمن حیات بشر و عین مسئولیت اجتماعی است، ضداجتماعی تلقی شود. به تعبیر دیگر، از آنجاکه قضایای اخلاقی بر اساس رابطه ضروری با هدف، موصوف به صدق یا کذب می‌شوند، در صورت

تفاوت اهداف، شاخص‌های ارزش‌گذاری و ارزیابی نیز متفاوت می‌گردد و لذا عملی در یک نظام، اخلاقی و مسئولانه و در نظامی با اهداف متفاوت، غیراخلاقی و غیرمسئولانه به‌شمار می‌آید؛ و از نگاه عمیق‌تر، مسئولیت اجتماعی، خود مفهومی اجتماعی است و تا حدودی از ساختارهای اجتماعی معرفت و تعینات اجتماعی آن پیروی می‌کند. همچنین از آن جهت که این مفهوم، نه بر خود افعال خارجی، که بر حیثیات خاصی از آنها حمل می‌گردد، لذا یک مورد، می‌تواند از جهات و حیثیات گوناگون، محل اجتماع عناوین هم‌گرا یا حتی با توجه به حیثیات گوناگون، متعارض باشد.

۵. خاستگاه مفهوم مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلامی

مسئولیت، همیشه با در نظر گرفتن اهداف جامعه و ارتباط فعل انسانی با آن انتزاع می‌شود و هدف از آن، تأمین مصالح انسان‌ها به‌ویژه در زندگی اجتماعی است. اسلام و نظام‌های حقوقی دیگر در این مطلب اتفاق نظر دارند. آنچه اسلام و نظام‌های مسئولیت اجتماعی الهی را از نظام‌های غیرالهی متمایز و ممتاز می‌کند، این است که اسلام چون بقای آدمی را محدود به زندگی کوتاه این جهان نمی‌بیند، نظامات اجتماعی را تنها برای تحصیل مصالح جمعی و یک زندگی آسوده برای جامعه و افراد آن در همین دنیا نمی‌بیند؛ بلکه این هدف به‌نوبه خود هدف متوسط است و وسیله‌ای است برای نیل به هدف نهایی اخلاق که استكمال نفس انسان و جامعه او و تقرب به درگاه الهی و رضایت خداست. بنابراین، خاستگاه مسئولیت از دیدگاه اسلامی، این امور حقیقی‌ای است که با هدف غایی و اخروی خلقت انسان در رابطه علی قرار دارد.

این موارد را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: دسته‌ای که عقل انسانی به‌خودی‌خود لزوم آن را درک می‌کند و به‌اصطلاح، عقلی یا فطری است؛ دسته دیگر، از راه وحی الهی فهمیده می‌شود (مصباح یزدی، ۱۳۹۴، ص ۴۶-۴۹).

فطری بودن به این معناست که در جامعه بشری، به‌ازای حوایجی که افراد بشر نسبت به یکدیگر دارند، یک سلسله شناخت‌ها و گرایش‌های فطری اجتماعی برای رفع همان احتیاجات هم به بشر داده شده و آن عواطف مقتضای طبیعت انسان است؛ مانند: شناخت حسن عدل و احسان و قبح ظلم، و عواطفی از قبیل نوع‌دوستی، عدالت‌خواهی، رحم، مروت و امثال اینها (مطهری، ۱۳۷۴ ج ۲، ص ۱۵۸). این شناخت‌ها و عواطف، مبنای مسئولیت اجتماعی‌اند؛ اما این فطرت، با احکام فطری دین هدایت می‌شود. بنا بر همین بنیاد، مقررات اسلامی ماهیت اجتماعی دارند و اسلام در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، حقوقی و جزایی ورود کرده، و احکام درخشانی در باب جهاد و امر به معروف و نهی از منکر بر مسئولیت اجتماعی اسلامی بنا نهاده و حتی در فردی‌ترین مقررات، از قبیل نماز و روزه، جنبه‌های اجتماعی لحاظ کرده است (ر.ک: همو، ۱۳۷۹، ج ۳، ص ۱۱۷).

۶. ساخت معنایی مفهوم اسلامی مسئولیت اجتماعی

در این بخش، ابتدا ساخت معنایی مسئولیت و سپس سازه معنایی مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلامی بررسی می‌شود. در واکاو مفهوم مسئولیت اجتماعی، به سه عنصر اصلی برمی‌خوریم: کسی که مسئولیت بر عهده اوست (من علیه الحق)؛

کسی که مسئولیت برای اوست (من له الحق)؛ آنچه متعلق مسئولیت است (ما یسأل عنه). کسی که مسئولیت بر عهده اوست و همین طور کسی که مسئولیت به نفع اوست، گاهی یک تن است؛ گاهی دو یا سه یا چند تن و گاهی همه افراد یک جامعه اند؛ گاهی نیز اساساً شخص حقیقی نیست؛ بلکه شخصیت حقوقی دارد؛ گاهی نیز اساساً مسئولیت مستقیماً در قبال انسان نیست؛ مانند مسئله حریم داشتن مسجد و ممنوعیت مزاحمت با آن حریم (ر.ک. همو ۱۳۹۴، ص ۳۰-۳۱).

در نظام‌های اخلاقی و حقوقی متداول و کلاسیک، مسئولیت انسان در برابر خدا مطرح نیست و ذکر از آن به میان نمی آید و مسئولیت انسان و جامعه به موارد پذیرفته شده محدود است (مصباح یزدی ۱۳۹۵ (۱)، ص ۹۳-۹۵). در فرهنگ اسلامی، مهم‌ترین عنصر در حیات اجتماعی انسان نیز مانند عرصه‌های دیگر حضور خداست. لذا مسئولیت ذاتی، تنها در برابر ذات احدی است و تنها اوست که حق دارد از انسان سؤال کند؛ مخصوصاً مالکیت علی‌الاطلاق خدا، مورد تأکید قرآن است. «لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» و مضمون آن، ده‌ها بار در قرآن تکرار شده است. بسیاری از این آیات، با مضامین تکمیلی بر مسئولیت انسان در برابر خدا دلالت دارد:

وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطًا (نساء: ۱۲۶)؛
وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ (آل عمران: ۱۰۹)؛
وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ يَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ (آل عمران: ۱۲۹).

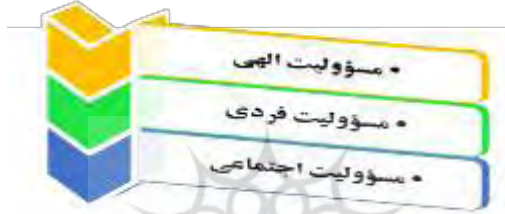
بر اساس این آیات، خدای متعال مبدأ و منتهای هستی، مالک و فرمان‌روای مطلق هستی، آگاه از آشکار و نهان اعمال بندگان و بازپرس و حسابرس بلامنزاع است. چنان‌که هویداست، مضمون مرکزی در این آیات، مالکیت الهی بر آفرینش و نیز، معاد است که جان‌مایه اصلی به وجود آمدن مفهوم مسئولیت انحصاری در برابر اوست. آنچه از تکالیف و وظایف دیگر وجود دارد، مرتب و منشعب از همین مسئولیت یگانه است. خدای متعال نیز انسان را تنها در برابر ذات الهی و در مرتبه بعد، خود شخص و اعمالش مسئول می‌داند، و سایر مسئولیت‌های اجتماعی را در طول این مسئولیت قرار می‌دهد و تعیین می‌کند؛ مسئولیت در مقابل پدر و مادر، همسایه، همسر، مردم، حیوانات و حتی گیاهان و جمادات (مصباح یزدی ۱۳۹۵ (۲)، ص ۲۲۲). آیات قرآن از انسان می‌خواهد که به خود پیردازد و احساس مسئولیت انسان در برابر دیگران را، درحالی‌که خود را فراموش کرده باشد، نشانه بی‌خردی او می‌داند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسُكُمْ لَا يَصْرُكُمْ مِنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ إِلَى اللَّهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنتُمْ تَعْمَلُونَ» (مائده: ۱۰۵)؛
«أَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ» (بقره: ۴۴).

از نظر قرآن، فایده تمام اعمال خیر مخلصانه انسان به خود او برمی‌گردد: «وَمَا تَنْفَعُوا مِنْ خَيْرٍ فَلْأَنْفُسِكُمْ وَمَا تَنْفَعُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تَنْفَعُوا مِنْ خَيْرٍ يُؤْتِ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَنْظُرُونَ» (بقره: ۲۷۲)؛ «وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلْأَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَ» (روم: ۴۴)؛ چنان‌که تمام بدی‌ها نیز به صاحبش بازمی‌گردد: «وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ إِلَّا بِأَهْلِهِ» (فاطر: ۴۳)؛ «وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا» (انعام: ۲۶۴).

قرآن کریم، دست کم در سی آیه به مفهوم «ظلم به خویش» پرداخته است (بقره: ۵۴، ۵۷، ۲۳۱؛ آل عمران:

۱۱۷ و ۱۳۵؛ نساء: ۶۴ (...). در همین راستا، خیانت به خود (بقره: ۱۸۷؛ نساء: ۱۰۷)، تجاوز به خود (یونس: ۲۳) و فریب خود (یوسف: ۱۸ و ۸۳؛ حدید: ۱۴)، مورد اشاره قرآن است.

قرآن البته ریشه خودفراموشی را فراموش کردن خدا می‌داند: «سُوا اللّٰهَ فَانْسَاهُمْ اَنْفُسَهُمْ» (حشر: ۱۹) در مرتبه بعد و مترتب بر مفهوم مسئولیت در برابر خدا و خود، انسان در قبال غیر خویش مسئولیت می‌یابد و آن مسئولیت و دغدغه و دلسوزی نیز از خانواده و نزدیکان وی آغاز می‌شود: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا» (تحریم: ۶)؛ «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» (شعراء: ۲۱۴)؛ «قُلْ مَا أَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلَّهِ وَاللَّذِينَ وَالْأَقْرَبِينَ» (بقره: ۲۱۵)؛ و به مسئولیت در قبال دیگران سرایت می‌کند: «وَأَعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئًا وَ بِالَّذِينَ إِحْسَانًا وَ بَدَى الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَى وَ الْجَارِ الْجُنْبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ» (نساء: ۳۶).
بر همین اساس، نمودار مفهوم مسئولیت اجتماعی و ارتباط آن با مسئولیت الهی و فردی انسان مطابق با شکل ۱ است:

شکل ۱. نمودار ساخت مفهومی مسئولیت اجتماعی در قرآن

روایات نیز مؤید این معناست. از جمله، عبارت آغازین حدیث معروف به رساله حقوق، در این زمینه است:
بدان - خدایت رحمت کند، - که خدا را بر تو حقوقی است که در هر حرکتی که صورت دهی و هر سکونی که بر آن بمانی و به هر جایی درآیی و هر اندامی را بجنبانی و هر وسیله‌ای را به کارگیری، تو را فراگرفته است؛ و پاره‌ای از آن حقوق، مهم‌تر و بزرگ‌تر از پاره‌ای دیگر است. بزرگ‌ترین حقوق که خداوند تبارک و تعالی برای خویش بر تو واجب کرده «حق الله» است که ریشه تمام حقوق است و دیگر حقوق بجمله از آن منشعب شده. آن گاه حقوق تو را، از سر تا پایت، بر خودت واجب ساخته است... آن گاه (خداوند) عزوجل برای اعمال تو نیز بر تو حقوقی مقرر داشته است... سپس دامنه حقوق از تو به دیگران، (یعنی) صاحبان حقوق واجب بر تو گسترده شود؛ و واجب‌ترین آنها بر تو، حقوق پیشوایان توست و سپس حقوق رعیت تو و سپس حقوق خویشانت. این است حقوقی که دیگر حقوق از آنها سرچشمه گیرد (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳، ص ۲۵۵).

امام سجاده^ع در این روایت، وجود الهی را صاحب محض حق، و از همین رو، خواست و اراده و انشای الهی را منشأ تمام حقوق و مسئولیت‌ها می‌داند؛ یعنی حق وجودی، مبنای حقوق تشریحی است. در مرحله تشریح نیز خدای متعال بالاترین مسئولیت و تکلیف انسان را در برابر ذات الهی خویش قرار داده و این تمیز بین این دو مقام و تفریع دومی از

دیگری، ظاهراً بی سابقه است. آن گاه، حقوق و مسئولیت‌های دیگر را متفرع از این حق تشریحی می‌دانند. این نگرش، موجب انسجام و بلکه وحدت مفهومی مسئولیت (در عین تکثر مسئولیت‌های اجتماعی) بر اساس مسئولیت الهی و دینی افراد و جوامع می‌گردد.

۷. مسئولیت اجتماعی و انگیزه اخلاقی

چنان‌که اشاره شد، پژوهشگران در مطالعات اخیر خود در مسئولیت اجتماعی به مسئله صداقت و قصد و نیت‌های اخلاقی در نوع‌دوستی توجه کرده‌اند. اصولاً هیچ فعل اختیاری بدون نیت و انگیزه انجام نمی‌گیرد و از موضوعاتی که در قرآن و به تبع، در اخلاق اسلامی به عنوان اساس ارزش در کارهای اخلاقی مطرح می‌شود، نیت کار و انگیزه-ای است که انسان را وادار به انجام آن می‌کند: «وَإِنْ تَبَدُّوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخَفُّوهُ يَحْسِبِكُمْ بِهِ اللَّهُ» (بقره: ۲۸۴). بنا بر آیات صریح قرآن، حسن فاعلی و دوام بر آن، مقوم ارزش ایفای مسئولیت‌پذیری‌های اجتماعی است. در سوره روم، کسانی شایسته رستگاری دانسته شده‌اند که اعمال خیرشان را برای رضای خدا انجام می‌دهند: «فَأَتِ دَاَلْقُرْبَىٰ حَقَّهُ وَ الْمِسْكِينَ وَ آئِن السَّبِيلِ ذَلِكْ خَيْرٌ لِّذَيْنَ يَرِيدُونَ وَجْهَ اللَّهِ وَ أَوْلِيكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» (روم: ۳۸). در سوره بقره نیز ضمن دو تمثیل، انفاق به شرطی موجب برکت و اجر الهی شمرده شده است که در راه رضای او باشد: «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَبِيلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَ اللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ... * وَ مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَ تَتَّبِعَتْنَا مَنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ حَبَّةٍ بَرْبُوءَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَاتَتْ أَكْطُهَا ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِيبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ» (بقره: ۲۶۱ و ۲۶۵). در مقابل، قرآن کریم اعمالی را که با منت و اذیت همراه باشد، همانند اعمال ریایی بربادرفته می‌شمارد: «يَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَآ تَبْتَاطِرُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَ الْاَذَى كَالَّذِي يُنْفِقُ مَالَهُ رِثَاءَ النَّاسِ وَ لَآ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَ الْيَوْمِ الْآخِرِ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا لَآ يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا وَ اللَّهُ لَآ يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ» (بقره: ۲۶۳-۲۶۴). چنانکه علامه طباطبایی (۱۴۱۷ق، ج ۲، ص ۳۹۰) گفته‌اند، این آیه ظهور دارد که ریا در عمل، مستلزم عدم ایمان به خدا و روز قیامت است. لذا در قرآن، واژه «عمل صالح»، همواره با واژه «ایمان» ذکر شده است (ر.ک. فؤاد عبدالباقی، ۱۳۷۲، ص ۶۳۱-۶۳۶) و خود قرآن ملاک ارزشمندی نهایی یا اکتسابی انسان را تنها عمل صالح توأم با ایمان (عصر: ۱-۳) می‌داند. بنابراین از دیدگاه اسلام، کار اخلاقی و ارزشمند کاری است که صرفاً برای تحصیل رضای خداوند انجام گیرد. اصطلاح «فی سَبِيلِ اللَّهِ» (رایج‌ترین تعبیر قرآن در این معنا) ۴۳ مرتبه در این کتاب شریف به کار رفته است (بقره: ۱۵۴، ۱۹۰، ۱۹۵) همچنین اصطلاح «فِي اللَّهِ» دو مرتبه (نحل: ۴۱؛ حج: ۷۸) و اصطلاح «وَجْهَ اللَّهِ» چهار مرتبه (بقره: ۲۷۲؛ روم: ۳۸ و ۳۹؛ انسان: ۹) در این زمینه استفاده شده‌اند که مقصود از این مصطلحات، همان نیت رضای خداست (ر.ک. طباطبایی، همان، ذیل آیات یادشده) که حد نصاب ارزش اخلاقی کار است و خود مراتبی دارد: رضای خدا، گاه به این لحاظ مورد توجه قرار می‌گیرد که منشأ پاداش اخروی یا دنیوی

می‌شود؛ گاه به این لحاظ که منشأ نجات از عذاب است و گاه هیچ یک از پاداش یا کیفر مورد توجه شخص نیست و انگیزه وی نفس رضایت و خشنودی خداوند است.

بر این اساس، احساس مسئولیت، مفهومی تشکیکی (ر.ک. مصباح یزدی ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۲۵۵؛ مظفر ۱۳۷۳، ص ۶۰ و مطهری ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۴۸۴ و ۴۹۱) است. بنابراین، افراد و مصادیق و موارد آنها با اولویت‌بندی و مراتب و تقدم و تأخر مشمول آن می‌گردند. لذا صحت حمل و سلب آنها نسبی است و باید در مورد افراد و اعمال گوناگون، دقت و احتیاط کرد. حتی ممکن است یک عمل از یک فرد، اخلاقی باشد و از کسی دیگر که جایگاه متفاوت و معرفت بیشتری دارد، خلاف شأن و اخلاق باشد. از این رو، گفته شده است: «حسنات الأبرار سیئات المقربین».

البته در زمینه مسئولیت اجتماعی، در مقام مدیریت جامعه، چه از حیث اخلاقی و چه از حیث حقوقی، حد نصاب‌هایی قرار داده می‌شود؛ مثلاً گاه جهاد در برخی اشکال و سطوح بر همه واجب می‌گردد و برای تخلف از آن، مجازات‌هایی قرار داده می‌شود؛ یا کسی که ناظر غرق شدن شخص دیگر است، درحالی که می‌تواند او را نجات دهد، مشمول عنوان مجرمانه‌ای قرار می‌گیرد مجازات می‌شود. بنابراین از آثار تشکیکی بودن مفهوم مسئولیت اجتماعی این است که حمل و سلب آن باید با احتیاط صورت پذیرد؛ چراکه همه افراد جامعه در یک حد از مسئولیت‌شناسی و مسئولیت‌پذیری قرار نمی‌گیرند و برای مثال، به‌راحتی نمی‌توان عناوینی چون مردمی، نوع-دوست، جهادی، انقلابی، حزب‌اللهی و مانند آن را از افراد سطوح مختلف آن نفی کرد.

نتیجه دیگر این ویژگی آن است که همانند سایر مفاهیم اخلاقی، برخی مصادیق این مفهوم نیز اهمیت و اولویت بالاتری می‌یابند - که این برتری، به همین حیثیت صدق مفهوم مسئولیت اجتماعی بازمی‌گردد - و ما هرگز به فهرست مسطحی از مصادیق و موارد دست نمی‌یابیم و شناخت اهمیت‌ها و اولویت‌ها بسیار ضروری و از مایه‌های اصلی تفاوت الگوی اسلامی از اقران است.

۸. رابطه مسئولیت اجتماعی و حقوق اجتماعی

در رفتارهای اجتماعی انسان‌ها و در ارتباطات متقابل میان آنها، «مسئولیت» و «حق»، دو مفهوم متقابل و دو روی یک سکه‌اند. برای مثال، وقتی کسی حق دارد در ملک خودش هرگونه تصرفی بکند، پس دیگران تکلیف دارند که در ملک او هیچ تصرفی نکنند. در نتیجه، مسئولیت و حق، متقابلاً جعل می‌شوند؛ یعنی هر جا مسئولیتی جعل می‌شود، حتماً حقی نیز جعل شده است و بالعکس. البته ممکن است که جعل صریح به یکی از این دو تعلق بگیرد؛ اما به‌رحال لازمه‌اش جعل دیگری نیز هست. در برخی آیات، اگرچه تکالیفی برای افراد پرهیزگار و نیکوکار ثابت شده، اما تعبیر «حق»، با حرف اضافه «علی» و به‌معنای مسئولیت به کار رفته است: «حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ» (بقره: ۱۸۰ و ۲۴۱)؛ «حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ» (بقره: ۲۳۶)؛ و این خود مؤید آن است که هر جا حقی برای کسی هست، مسئولیتی نیز بر کسی دیگر وجود دارد و به‌اصطلاح، حق و مسئولیت، از مفاهیم متضایف‌اند (ر.ک: مصباح یزدی ۱۳۹۴، ص

۳۳ - ۴۲). اسلام با نگاه جامع به مسئولیت اجتماعی، بسیاری از موارد این مسئولیت را از زمره حقوق واجب دانسته است (همان)؛ چنانکه از بحث انگیزه اخلاقی روشن شد، مسئولیت اجتماعی، نوعی مسئولیت اخلاقی و فراتر از مسئولیت حقوقی است (ر.ک: مصباح یزدی ۱۳۹۵ (۱)، ص ۹۲-۹۳).

نتیجه گیری

در این نوشتار با روش توصیفی-تحلیلی و قیاسی، مفهوم مسئولیت اجتماعی از نگاه اسلامی واکاوی و ابعاد و ویژگی‌های آن بررسی شدند. پرسش‌های اساسی درباره ماهیت و خاستگاه مسئولیت اجتماعی، گونه‌شناسی مفهوم مسئولیت اجتماعی، نحوه انتزاع و اعتبار آن و میزان بهره این مفهوم از حقیقت و اعتبار، نحوه صدق بر مصادیق، ارکان مفهومی و ساخت درونی و نهایتاً ارتباط آن با مفاهیم نزدیک، و عناصر اصلی تشکیل دهنده آن بیان و به آنها پاسخ داده شد.

این تحلیل نشانگر آن است که امکانات بسیار خوب منطق و فلسفه اسلامی در حوزه بازشناخت، طبقه‌بندی و تحلیل سازه‌های مفهومی پیچیده‌ای مانند مسئولیت اجتماعی اسلامی، تبیین ظرافت، ژرفا و جامعیت این مفاهیم را امکان‌پذیر می‌کند. در این زمینه از آرای فلسفی متفکر معاصر اسلامی، آیت‌الله مصباح یزدی، همچون مبنای تحلیلی ضرورت بالقیاس الی المطلوب و نحوه انتزاع و اعتبار مفاهیم ارزشی به‌مثابه معقولات ثانی فلسفی، و همچنین از دیدگاه‌های معرفتی ایشان در حوزه حقوق اجتماعی و رابطه آن با مسئولیت‌های اجتماعی، اخلاقی و الهی انسان و لوازم معرفتی این مبانی در تبیین سازواره مفهوم مسئولیت اجتماعی با رویکرد اسلامی استفاده شد که از مهم‌ترین نتایج به‌دست آمده می‌توان به این موارد اشاره نمود:

مفهوم مسئولیت اجتماعی، از قبیل مفاهیم ماهوی نیست و، بازی عینی ندارد و به این معنا، اعتباری است؛ یعنی انتزاعی و به‌اصطلاح از معقولات ثانی فلسفی است که از حیثیات و جهات و نسبت‌های مفاهیم دیگر، انتزاع شده است و لذا منشأ انتزاع دارد و با عالم خارج مرتبط است. علاوه بر مفهوم اخلاقی مسئولیت که انتزاعی است، مفهوم اجتماعی نیز چنین است. آن‌گاه از ارتباط دو مفهوم فوق (مسئولیت و اجتماعی)، مفهوم جدیدی در مرتبه بالاتر انتزاع می‌شود. مسئولیت اجتماعی، با در نظر گرفتن اهداف جامعه و اخلاق اجتماعی و ارتباط فعل انسانی با آن انتزاع می‌شود و مبین این رابطه سبب و مسببی است. ثمره این مبنا آن است که ارزش‌های محکمی مسئولیت اجتماعی، اموری حقیقی و نفس‌الامری‌اند و در مصادیق و موارد خود کشف شوند، نه آنکه به‌وسیله انشا و قرارداد اجتماعی اعتبار گردند و این، یگانه‌مبنای بازگشت‌کننده به هست‌هاست.

در واکاوی مفهوم مسئولیت اجتماعی، به سه رکن اصلی برمی‌خوریم: ۱. کسی که مسئولیت بر عهده اوست (من علیه الحق)؛ ۲. کسی که مسئولیت برای اوست (من له الحق)؛ ۳. آنچه متعلق مسئولیت است (ما یسأل عنه). در نگرش توحیدی، مسئولیت ذاتی تنها در برابر خداست. سایر مسئولیت‌ها، منشعب از همین مسئولیت یگانه است. جان‌مایه اصلی این معنا، مالکیت الهی در آفرینش و مسئله معاد است. در مرحله تشریح نیز خدای متعال بالاترین مسئولیت و تکلیف انسان

را در برابر ذات الوهی خویش قرار می‌دهد. در مرتبه بعد، انسان را فقط نسبت به خود و اعمالش مسئول می‌داند و مسئولیت‌های اجتماعی دیگر را در طول این مسئولیت قرار می‌دهد و با سنجه فطرت و شریعت تشخیص داده می‌شود. لذا از دیدگاه اسلام، حد نصاب عمل اخلاقی و ارزشمند آن است که صرفاً برای تحصیل رضای خداوند انجام گیرد. این نگرش، موجب انسجام و بلکه وحدت مفهومی مسئولیت، در عین تکثر موارد و مصادیق می‌گردد.

بنابراین، مسئولیت اجتماعی در رویکرد اسلامی، نه یک قرارداد حقوقی یا اجتماعی محض، بلکه مفهومی اخلاقی مبتنی بر حقایق و مبادی توحیدی و اهداف جامعه انسانی است که به صورت متقابل با حقوق اجتماعی جعل می‌گردد و بر اساس فطرت و شریعت تشخیص داده می‌شود و دامنه‌ای گسترده و اولویت‌های خاص خود را دارد که دارای دو بعد اساسی است: ۱. خودداری از آسیب‌رساندن به جامعه؛ ۲. احساس همبستگی و تعهد نسبت به جامعه و خیررسانی به دیگران، که به نوع دوستی و نیکوکاری (به معنای گسترده آن) شناخته می‌شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، ۱۳۶۳، *تحف العقول عن آل الرسول*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- اتکینسون، ریتا ال، و دیگران، ۱۳۸۵، *زمینه روان‌شناسی هیلگارد*، ترجمه محمدتقی براهنی و دیگران، تهران، رشد.
- ادگار، اندرو، سجویک، پیتر، ۱۳۸۷، *مفاهیم بنیادین نظریه فرهنگی*، ترجمه محمد نبوی و مهراں مهاجر، تهران، آگه.
- استگ، لیندا و همکاران، ۱۳۹۱، *روان‌شناسی اجتماعی کاربردی؛ شناسایی و مدیریت مشکلات اجتماعی*، ترجمه مرتضی امیدیان و محمد حسن انوری تفتی، یزد، دانشگاه یزد.
- اسکایرو، مایکل، ۱۳۹۳، *نظریه برنامه درسی ایدئولوژی‌های برنامه درسی*، ترجمه محسن فرمهبینی و رضا رافتی، تهران، آیتش.
- امیدوار، آزاد، ۱۳۹۲، *مطالعه رابطه بین سرمایه اجتماعی و مسئولیت اجتماعی معلمان تهرسر یاسوج*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد، مدیریت و علوم اجتماعی دانشگاه شیراز.
- مصطفی، ابراهیم و همکاران، ۱۴۱۰ق، *المعجم الوسیط*، مجمع اللغة العربیة، ترکیه، استانبول، دارالدعوه.
- ایمان، محمدتقی، و همکاران، ۱۳۸۶، «بررسی و تبیین رابطه بن مسئولیت اجتماعی و سرمایه اجتماع در بین جوانان شهر شیراز، *جامعه‌شناسی کاربردی*، دوره بیست و یکم، ش اول، ص ۱۹-۴۲.
- براتعلی پور، مهدی، ۱۳۸۹، «غایت‌نگری اخلاقی و مسئولیت اجتماعی»، *اندیشه نوین دینی*، ش ۲۰، ص ۸۱-۱۰۶.
- بیرهوف، هانس ورنر، ۱۳۸۷، *رفتارهای اجتماعی مطلوب از دیدگاه روانشناسی اجتماعی*، ترجمه رضوان صدقی نژاد، تهران، گل آذین.
- چلبی، مسعود، ۱۳۸۵، تحلیل اجتماعی در فضای کنش، چ اول، تهران، نشر نی.
- حاج‌ملک، ملیحه، ۱۳۹۰، *بررسی شیوه‌های تربیت کودکان مسئولیت‌پذیر از منظر قرآن و روایات*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی، تهران، دانشگاه علامه طباطبائی.
- حاجیان، ابراهیم، ۱۳۹۳، *جامعه‌شناسی اخلاق (تحلیل وضعیت اخلاق اجتماعی در جامعه ایران)*، تهران، جامعه‌شناسان.
- حیدری، عباس و همکاران، ۱۳۹۳، «تحلیل مفهوم نظام‌مند»، *دانشگاه علوم پزشکی تربیت حیدریه*، دوره سوم، ش ۲، ص ۴۹-۵۳.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، *لغتنامه دهخدا*، دانشگاه تهران.
- سبحانی نژاد، مهدی، ۱۳۷۹، *مسئولیت‌پذیری اجتماعی در برنامه درسی کنونی دوره ابتدائی ایران و طرحی برای آینده*، پایان‌نامه دکترای دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس.
- _____، و همکاران، ۱۳۹۱، «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران در سال ۱۳۸۹-۱۳۹۰»، *اندیشه‌های نوین تربیتی*، دوره هشتم، ش ۱، ص ۶۰-۷۲.
- ستاری، علی، ۱۳۹۵، «بررسی و نقد روش تحلیل مفهومی با رویکرد به پوزیتویسم منطقی در پژوهش‌های تربیتی»، *اندیشه‌های نوین تربیتی*، دوره ۱۴، ش ۱، ص ۹۱-۱۱۵.
- صدقتی‌فرد، مجتبی و همکاران، ۱۳۸۶، «مطالعه بی‌تفاوتی اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در شهر تهران»، *علوم اجتماعی*، ش ۱۵، ص ۸۲-۱۱۰.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، قم، دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسا، غلام‌علی و همکاران، ۱۳۹۰، «تبیین و طراحی مدل مسئولیت اجتماعی سازمان»، *مطالعات مدیریت راهبردی*، دوره ۲، ش ۸، ص ۸۳-۱۰۲.
- فؤاد عبدالباقی، محمد، ۱۳۷۲، *المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الکریم*، تهران، انتشارات اسلامی.
- فرامرزی قراملکی، احد، ۱۳۹۱، *اصول و فنون پژوهش در گستره دین پژوهی*، قم، مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه.
- قاضی‌زاده، هورامان؛ کیانیپور، مسعود، ۱۳۹۳، بررسی میزان بی‌تفاوتی اجتماعی در بین دانشجویان (مورد مطالعه: دانشگاه اصفهان)، *پژوهش‌های راهبردی امنیت ملی و نظم اجتماعی*، سال چهارم، شماره نهم، بهار تابستان ۱۳۹۴، ص ۵۹-۷۸.

- کورین، هانری، ۱۳۶۳، *آیین جوانمردی*، ترجمه احسان نراقی، تهران، نشر نو.
- کوک، مایکل، ۱۳۸۶، *امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه اسلامی*، ترجمه احمد نمایی، مشهد، آستان قدس رضوی.
- گیدنز، آنتونی، ۱۳۹۲، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری، تهران، نشر نی.
- مرادی، علی و همکاران، ۱۳۹۵، «بررسی رابطه بین مسئولیت اجتماعی و رفتارهای مطلوب اجتماعی جوانان»، *مطالعات علوم اجتماعی ایران*، س ۱۳، ش ۵۱، ص ۱۲۷-۱۴۳.
- مسعودنیا، ابراهیم، ۱۳۸۰، «تبیین جامعه‌شناختی بی‌تفاوتی شهروندان در حیات اجتماعی و سیاسی»، *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش ۱۶۷-۱۶۸، ص ۱۵۲-۱۶۵.
- مصباح یزدی، محمدتقی، ۱۳۶۷، *فلسفه اخلاق*، تهران، اطلاعات.
- _____، ۱۳۷۸، *آموزش فلسفه*، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
- _____، ۱۳۸۳، *اخلاق در قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۸۴، *نگاهی گذرا به حقوق بشر در اسلام*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۹۱، *مجموعه آثار (مشکات) ۷-۱/۱: اخلاق در قرآن*، ج اول، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۹۲، (۲)، *مجموعه آثار (مشکات) ۸-۱/۱: جامعه و تاریخ از نگاه قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۹۴، *مجموعه آثار (مشکات) ۱/۹: تفسیر موضوعی ۱: حقوق و سیاست در قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۹۵، (۱)، *مجموعه آثار (مشکات) ۱+۶/۴: نظریه حقوقی اسلام*، ج ۱، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- _____، ۱۳۹۵، (۲)، *مجموعه آثار (مشکات) ۴+۳+۵/۲: بر درگاه دوست و یاد او*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مطهری، مرتضی، ۱۳۷۷، *آشنایی با علوم اسلامی (۱)*، منطق-فلسفه، تهران، صدرا.
- _____، ۱۳۷۴، *مقالات فلسفی*، تهران، صدرا.
- _____، ۱۳۹۲، *مجموعه آثار*، تهران، صدرا.
- مظفر، محمدرضا، ۱۳۷۳، *المنطق*، قم، سید الشهداء.
- ناتانیل، براندن، ۱۳۹۳، *مسئولیت‌پذیری: اتکای به خود و زندگی پاسخ‌گو*، تهران، شباهنگ.
- یزدان‌پناه، لیلا؛ حکمت، فاطمه، ۱۳۹۳، «بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری جوانان»، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۸، ش ۲، ص ۱۲۸-۱۵۲.
- A. Kelly et al (2008), Social Responsibility: Conceptualization and Embodiment in a School of Nursing, *International Journal of Nursing Education Scholarship*. Vol.5, Issue.1, The Barkeley Electronic Press.
- Auhagen, Ann Elisabeth; Bierhoff, Hans-werner (2001), *Responsibility: The Many Faces of a Social Phenomenon*, London: Taylor & Francis Ltd.
- Cambridge Dictionary (2018): <https://dictionary.cambridge.org/us/dictionary/english/social-responsibility>
- Encyclopedia of Investopedia* (2018): investopedia.com/terms/s/socialresponsibility.asp
- Nuopponen, Anita (2010), Methods of Concept analysis, *University of Vaasa, LSP Journal*, Vol.1, No.1. /<http://lsp.cbs.dk>.
- United Nations (UN) (2018), *Education for Social Responsibility*; www.Sustainabledevelopment.un.org
- Weiner, B (2001), An Attributional Approach to Perceived Responsibility for Transgressions, in Auhagen, Ann Elisabeth; Bierhoff, Hans-werner (2001), *Responsibility: The Many Faces of a Social Phenomenon*, London: Routledge, (pp 49-59).